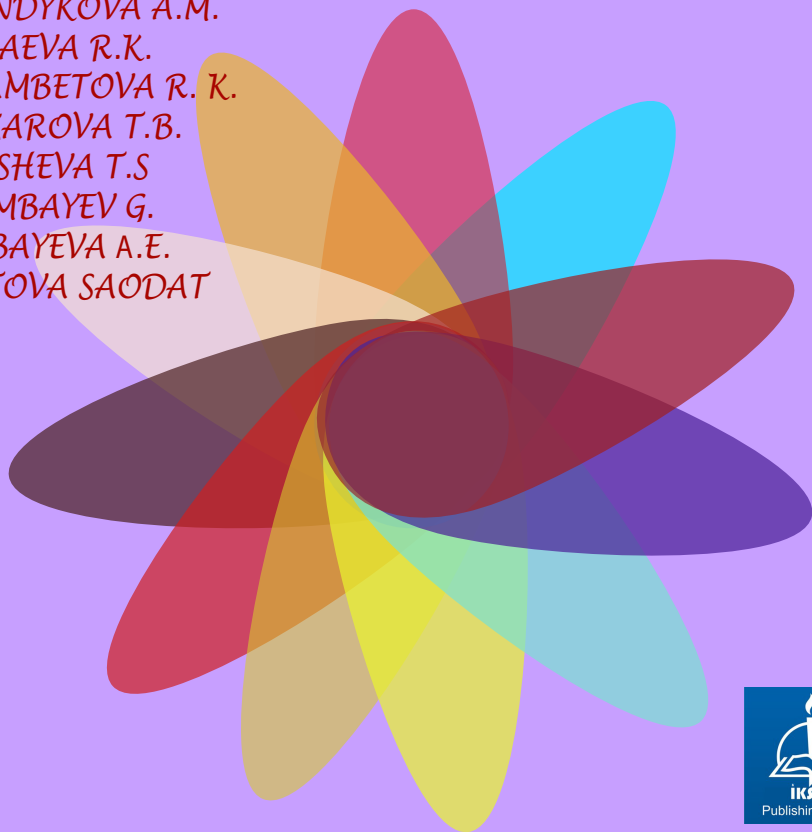

HUNARMANDCHILIK VA BILIM TADQIQOTLARI

ZHUBANDYKOVA A.M.
KARSYBAEVA R.K.
IZMAGAMBETOVA R. K.
BAYNAZAROVA T.B.
ZHUMASHEVA T.S
K.KARIMBAYEV G.
KONYRBAYEVA A.E.
DAVLATOVA SAODAT

HUNARMANDCHILIK VA BILIM TADQIQOTLARI

**Institution Of Economic Development And Social Researches
Publications®**

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

Kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir.

İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.

Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur

Iksad Publications- 2018© ISBN- 978-605-7510-36-5

**ZHUBANDYKOVA A. M.
KARSYBAEVA R. K.
IZMAGAMBETOVA R. K.**

**GIFTED AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL
ANALYSIS**

4

**BAYNAZAROVA T.B.
ZHUMASHEVA T.S
K. KARIMBAYEV G.
KONYRBAYEVA A.E.**

ELECTIVE COURSES - COURSES ON SELECTION

25

ДАВЛАТОВА САОДАТ

**ҲУНАРМАНДЧИЛИК РИСОЛАЛАРИ – “УСТОЗ-ШОГИРД”
АНЪАНАЛАРИДА МАЪНАВИЙ- АХЛОҚИЙ ҚОИДАЛАРНИ БЕЛГИЛАБ
БЕРУВЧИ МЕЪЁРИЙ ҲУЖЖАТ.**

41

GIFTED AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL- PEDAGOGICAL ANALYSIS

**Zhubandykova A. M.
Karsybaeva R. K.
Izmagambetova R. K.**

Annotation

The authors have examined the question of talent in psychological and pedagogical studies in the article. The success of a particular type of activity in comparison with other people serves as a criterion of talent. A motive is of much importance in the transition of child talent into adult talent; it determines the future profession choice.

Identifying giftedness in children, its development and the transition to the adult talent is essential to the modern Russian society, which needs professional personnel capable to achieve high results in professional activities. Unfortunately, the gifted child is not always become gifted adults as children's gifts to go to an adult talent is not enough complex natural abilities

or socially significant qualities. Development of gifted children - a long, painstaking process that requires efforts of both the child and his adult environment.

According to concepts of modern psychology talent includes: the ability to generate a model of the objective world, as close as possible to reality; high cognitive activity, which is not necessarily generated by the decision of the immediate problems; the ability to take an active imagination, it is possible "in mind" to create, retain and work with different images.

No matter how pronounced each of these components of giftedness, mediating high results of creative achievements. The ability to think creatively - not a set of mental abilities, and a single, not decomposable into components talent. But this gift - just a kind of opportunity, which is not necessarily true. But its development depends on the education system.

Unfortunately, parents and teachers can often find the opinion that great achievers in most subjects students do not need any special training for the

development of creative thinking. They will be fine without her thinkers. Presupposes that honors and as high capacity for creative thinking. But poor achievers hardly something to help - they can not quite think. However, we forget or do not know what the connection speed of thought with the ability to analyze and synthesize information, to compile the data - is the same as between a computer and its user. It can ineptly run on a powerful machine, but you can perfectly program and on a modest PC. Of course, this ability helps the successful assimilation of the curriculum. But knowledge for the sake of knowledge never led to human progress. Probably all know the sad examples of round standouts who became full "bankrupt" in the "after-school" life. No wonder the famous Chinese philosopher Lao Tse said that it is necessary to read less and less to know, and to think more. So the potential of the mind, as well as the power of the computer, you need to skillfully use.

Unfortunately, the result of the majority of students today are most often learned knowledge. But

comprehension, an adequate understanding of the reality around us can boast one.

Moreover, most far-geek people, once having developed its point of view, using the power of his intellect to its protection. And usually it is a good idea succeeds. They just do not there is a need to better understand the subject. This is the pattern of negative thinking - "school of intelligence trap".

In this regard, I would like to recall the Russian nineteenth century. Neither before nor (alas!) When there was no such spike outstanding creative individuals in virtually all fields of science and culture. Furthermore, the talents of the twentieth century, a native of the nineteenth or connected with them through their teachers.

I believe that this phenomenon is associated with the following factors:

- Family education of the nineteenth century in Russia - a sample of psycho-pedagogical support of development of the capacity for creative thinking.

- Presence in the nineteenth century, a unique cultural and educational family environment in which to allocate only one - available even for the middle strata of society "dialogue" with outstanding examples of civilization.

- Respect and social security talented teachers (of which there were many).

- Social order and the patronage of the state of the creative person.

Thus, the appearance of the connection talented, creative thinking of young people with family upbringing there. And so I will try to offer you the necessary and sufficient conditions that ensure the development and implementation in the person of his intellectual gifts:

- From an early age making your child a successful search terms to search across a wide spectrum of activities: music, drawing, learning languages, dancing, sports, etc.

- Early introduction of a gifted child with the masterpieces of human culture. Do not forget about the importance of stimulating an active imagination - travel, tours, frequent change of impressions. The shock created by a true talent will create a need to create their own miracle.

- Organization of timely meetings with a mentor - a talented teacher.

So, if I'm not deaf, not blinded. And the creative fire rages in me -

Guilty of one who kindled the heart.

- The education of careful attitude to scientific knowledge. Involve a gifted child in the organization and holding of the traditional family skits, clubs, etc. Because any knowledge acquires value to the person only if he took an active part in its creation.

- It is important to teach a child to appreciate unknowableness world. Let it seeks to unravel its secrets, and learning to evaluate yourself in this vast and mysterious world. Ignorance is unique to gifted child research and teaching "laboratory". It is the striving to realize his ignorance should be brought up in a talented man-thinker.

What is the contribution of school education in the development of talented individuals? After all, without a coherent system of knowledge about the world trying to create something new sterile. Therefore, the role of schools in educating gifted person is huge.

Only a creative dialogue, personal interest of the participants of the educational process will create favorable conditions for the education of creative personality.

It is important to send a gifted child not to receive a certain amount of knowledge, but in his creative recycling, cultivate the ability to think independently, on the basis of the received material.

Cooperation of teachers and family, meaningful dialogue student and teacher, the child and the parents provide the necessary personal growth, understanding of reality, and consequently, and creative thinking.

Due to modernization of Kazakhstan educational system more special attention is paid to the increasing attention to problems of identification, development and support of talented youth in various educational institutions. This problem is particularly acute in higher educational institutions as future teachers and bachelors of pedagogy are the key figures in the solution of this problem. In modern Kazakhstan it is possible to allocate several problems restraining effective work on search, development and support of talented youth:

1. Social and psychological pedagogical problems constraining work with talented youth

2. Problems concerning consolidation of scientific and pedagogical staff efforts on complex search, development and support of talented children and students

3. Problems arising from the absence of effective mechanisms of identification, development and support of talented

4. Problems referring to the lack of pedagogical models of search, development and support of gifted youth

5. Problems connected with the creation of pedagogical system approach restraining development of organizational forms of identification and work with talented children and youth. The problems concerning effective work with gifted children and youth are considered by the authors. The Concept of Integration of Effective Search Engines and Support of Talented Children and Youth into National System marks the high level of methodological uncertainty of early recognition of giftedness and talents of children and youth. Teachers' subjectivity in estimating giftedness (talents) takes place. Besides, effective mechanisms, forms and methods of search, development and support of talented children, students and young professionals are

not developed. There is no balanced pedagogical system in educational institutions on identification, development and support of talented children, students at the regional and federal levels. At the same time it is possible to designate the key problems of work with gifted students in pedagogical higher educational institutions. There is no system of consolidation of efforts of scientific pedagogical staff on search, development and support of intellectual and creative activity of talented students in the conditions of a multilevel high school complex. In many pedagogical higher educational institutions in Russia organizational and personnel opportunities for search, development and support of intellectually gifted junior students are hardly developed. The infrastructure of support of talented students at the initial stage of their professional career is not evolved. There is no capitalization of professional results significant for the job market. In Russia there is a systematic “leakage of talents” to other countries due to the lack of competitive conditions for

students' professional and creative growth. To develop the national effective system of measures for search, development and support of talented and gifted students in Kazakhstan higher pedagogical educational institutions it is necessary to:

- Introduce the discipline "Search, Development and Support of Gifted Children and Youth" aimed at increasing the teacher's and bachelor's competence in this part of his professional activity into the curriculum of future teachers and bachelors of pedagogy;
- Develop and publish sufficient textbooks and methodological manuals on the discipline "Search, Development and Support of Gifted Children and Youth" for higher educational institutions in Kazakhstan;
- Organize systematic work to study the international experience on identification and development of talented children and youth in higher educational institutions;
- Organize training and professional development of teachers for specialized schools and lyceums by means of master's and postgraduate courses in higher educational institutions

as well; • Organize implementation of teachers' professional development programs in the field of identification, development and support of talented children and youth at the faculties of further pedagogical education in higher educational institutions and at regional institutes of professional pedagogical staff development; • Develop in higher educational institutions the system of encouragement and remuneration of the professorial staff achieving good results in work with talented children and youth. All designated problems necessitate the development of system approach for work with talented children and youth. The systematic approach to work with gifted and talented children assumes dealing with this problem as a system of well structured and closely connected elements. Such an approach, unlike traditional subject approach, is more qualitative and uptodate. System approach to search, development and support of gifted and talented children and youth has to be based on the following principles: System, integrity, hierarchy,

structure and plurality. • The principle of systematic approach claims that each object can possess all signs of system. It unites all other principles • The integrity principle means that all the elements of a system are represented as a whole. They are subordinated to the general principles, purposes and tasks • The hierarchy principle is a set of the system elements, each of which has a certain value and subordination to other elements or subordinates other elements of the system • The structure principle assumes uniting various elements of the system into separate subsystems on certain signs. Each of such subsystems in turn can have various links with other subsystems • The plurality principle assumes the use of various models for the description of each separate element and all system as a whole. Thus, pedagogical systemic approach to search and development of gifted and talented children and youth allows to distinguish and study each element of system thoroughly; to analyze, compare them with each other, uniting them into integral structure. All their similarities

and distinctions, contradictions and binding characteristics, as well as the priority of the elements alongside with the each element dynamics come to light. Now in Kazakhstan talents are recognized as a strategic state resource and one of educational priorities confirmed by a number of important documents. "The Concept of the National System of Revealing, Developing of Young Talents" singles out that the special attitude has to be paid to the increase of professional development of teachers and teacher-trainers providing the high-quality maintenance of educational programs, introduction of modern educational techniques. To organize such work it is necessary to integrate the existing search engines and support of gifted children and youth into the national system. Galustov, et al.: Pedagogical System Approach to Search, Development and Support of Gifted and Talented Students official documents the ranged system of search, support and formation period maintenance of talented children alongside with the implementation of new educational

standards has to be formed. The key issue of all documents is the necessity to create the effective system of search, support and maintenance of various categories of talented children and youth.

The main objectives of the center are the scientific research in the field of mechatronics and robotics; carrying out scientific search, development and support of gifted and talented students in aspa subsystem 'search' subsystem 'development' subsystem 'support classroom activities self -education self-sdudy contests competitions festivals conferences 3d modelling laboratory art design laboratory design - laborat ory diplomas, awards ministry of education and science, krasnodar egiion, medals, diplomas of the ministry of education and science of the student's extra emuneration students the grant support of the students and the staff who work with gifted students and mechatron ics and robotics laboratory electronic educationa l resources laboratory modern means of technologi cal measureme nts term and graduatio n

papers sr and okrs the student's design -technology scientific center Figure 1: Pedagogical system of search, development and support of gifted and talented students in pedagogical higher educational institutions 2016 research in the study of physical, mechanical, technological and special characteristics of construction materials; development and research of modern methods and means for studying properties of materials, their structures; development of the elementary consumer goods, tools and devices; multimedia modeling of the phenomena, physical and technological processes, tools and devices; creation of modern laboratory works for students on the disciplines studied at the Faculty of Technology, Economics and Design; development of educational electronic educational resources on the disciplines studied at the Department of Technology and Design.

The general curriculum cannot meet the special cognitive-learning abilities and socio-emotional needs of gifted students. Gifted students at preschool education

and elementary grades are a population with educational needs that regular classrooms cannot often provide because they learn in a different way than compared to non-gifted peers. Gifted education has a prominent role: a) to provide deeper knowledge, perceptual and thinking skills, b) to develop personality and creativity characteristics and c) to enhance relationship skills of gifted students. Therefore, enrichment programmes, acceleration, special schools, special classes, special clubs and groups in school setting, may all be called gifted education intervention.

Enrichment has been found to be as one of the most important educational opportunities that are provided for gifted learners. Moreover enrichment programmes can help all the students and not only the gifted population. This method offers in gifted students the opportunity to develop thinking abilities at a higher level of thought and feeling of process; moreover it helps develop creative thinking and in depth studies of a

subject. These goals are general commons for all the best and known enrichment models.

Various research studies have supported the effectiveness of acceleration as an education opportunity for intellectually gifted learners. Early entry to school may be a priority for some intellectually gifted children, although researchers are divided as for the effectiveness of this curriculum proposal. On the other hand, some researchers believe that acceleration may have negative consequences for both students and families. Studies have reported evidence that special schools and special classes improve academic achievements and social functioning of gifted students because general classrooms are not the appropriate environment for the [development](#) of school accomplishments of gifted students. However, some students do not easily accept being separated from their peers by following a special program. Accelerated students and students enrolled in gifted classes report better perceptions of their peer relations and emotional

skills and were also reported to have fewer problems with social behaviour than their non-gifted peers.

Gifted education intervention should include evidence-based counseling and social-emotional strategies for the improvement of selfconcept, self-esteem, psychological well-being and positive adjustment of gifted students. Contemporary research and clinical studies indicate that counseling approaches for gifted children should employ a preventive developmental enhancement of the students' mental health through creative, interactive activities and positive psychological strategies. Furthermore, parents and families play an important role on the development of the gifts and talents of their children. Studies have shown that these gifted education programmes may have a deeper impact on gifted students if parents help children work through these issues.

In conclusion, gifted programmes and activities should meet students' psychological and learning needs within their school and their social environment, and not in isolation from everyday life.

Bibliography:

1. Yemelyanov IE The concept of "talent" in psychological and pedagogical literature // Herald CSPU. - 2011. - № 3. - S. 62-68.

2. Savenkov AI, Karpov SI // Bulletin of the University of Tambov. Series: Humanities. - 2012. - № 5. - S. 180-187.

3. Cold MA The evolution of intellectual talent from childhood to adulthood: the effect of inversion and development // Psychological magazine. - 2011. - № 5. - S. 69-78.

4. Yakovlev EV, Yakovlev NO Giftedness as a pedagogical phenomenon // Contemporary Higher Education: Innovative Aspects. - 2011. - № 2. - S. 5-17.

5. Working concept of giftedness. [Electronic resource] - Access mode. - URL: <http://dob.1september.ru/articlef.php?ID=200501015> (reference date: 03.11.2014).

ELECTIVE COURSES - COURSES ON SELECTION

T.B.Baynazarova
Zhumasheva T.S
G.K.Karimbayev
A.E.Konyrbayeva

Elective courses are designed to promote self-determination of students and selection of further professional activities, create positive motivation for learning on the planned profile, introduce students to the leading activities for this profile, enhance students' cognitive activities, and enhance their information and communication competence.

Key words: elective courses, students approaches.

Elective courses include about 80% of the typical curriculum specifically for higher education institutions in credit education technology, which encompasses the choice of individual orientation, trajectory of learning, raising the level of self-education and creativity of

students. Undergraduate education programs are designed based on the modular system of teaching disciplines. The general load on theoretical training is determined by the list of disciplines studied.

The cycle of general education disciplines consists of subjects of compulsory component and choice component. In addition to the disciplines compulsory components of basic disciplines (BS) and subject disciplines (GP), component selection is included the elective courses. The volume of disciplines in the GPA (basic disciplines) cycle is 50% of the total amount allocated for the study of subjects in the typical curriculum, or 64 credits, of which 20 credits are divided into the compulsory component and 44 credits for selection component of elective courses.

The volume of disciplines in the cycle of disciplines (subject disciplines) is 25% of the total amount allocated for the study of subjects in the typical curriculum, or 32 credits, of which 5 credits are divided into compulsory component subjects, and 27 credits -

the choice component of elective courses.

Elective courses are characteristic of the following. In particular:

- the "additive" nature of such a fully-enriched course;

- elective courses are considered to be an important component of the curriculum, which is carried out on the content of the subjects of the general, basic, vocational cycle, which is a part of general, specialties and modules defined in the working curriculum;

- It helps to satisfy the cognitive interests of the students in different fields. Elective courses should be aimed at achieving the following goals: - promote student self-orientation or future professional activity; - create a positive motivation for the students' profile; - to acquaint students with the leading directions of future professional activity in their chosen specialty; - to activate cognitive activity of students; - to improve the information and communicative competence of students.

The effectiveness of elective subjects is only provided that students are fully informed about the subject of an effective course.

First, they must clearly understand their interests and plans.

Secondly, students should be able to briefly review short summary of elective courses offered and briefly familiarize themselves with the content of the teaching materials.

Thirdly, a teacher conducting an elective course should present a course presentation so that students can get full information on the content of the course.

The main feature of the elective courses is the varied authoristic characteristic that allows students to choose professional self-identification and choose their own trajectory. In this regard, faculty members, especially young teachers, face a number of difficulties.

Methodological bases of creation of educational content V.V. Kraevsky, V.S. Lednev, M.N. Scargin and so on. are well-known by famous Russian scientists [1, 2, 3].

The Concept of Education Content identifies the four generations of the older generation's experience gained in the field of labor as its main social function:

1) Education is a process and result of acquired knowledge, skills and abilities acquired at a relevant educational institution, knowledge of global and domestic labor experience and professional activity as a necessary condition for a student to live and work. The content of the training is typical of general and personal knowledge.

2) Professional Skills - Experience in implementing certain activities that enable teachers to improve their qualifications through the use of theoretical knowledge on the basis of practical experience. The ability to use the world and domestic experience in education, professional activities, to master the experience of implementing long-established professional activities. It is the content of the experience that provides the ability to maintain and maintain a professional culture. Practical skills and abilities are the

beginning of formation of professional culture of students in the theory and practice unit.

3) Professional creative and exploring practice.

This experience is a treasure accumulated in the process of human development that will allow you to solve new problems. It, in its turn, requires the realization of previously acquired knowledge and skills in their new environment, and the formation of new approaches based on the well-known actions. This type of social practice will further develop the professional skills and professional culture of the younger generation. This experience demonstrates the personality of the person in the professional world, which is reflected in his relationships with his teaching.

4) An emotional-valuing relationship to their professional activities, to people who engage in different types of occupations. This is the highest level of professional experience. It is not only education, but also a personal attitude and attitude towards the individual's problems. In this case, acquired professional-

social experience becomes the professional experience of the trainees, as well as professional practice.

We believe that all the components of an elective course will be involved in the formation of professional creativity and exploration practices. In the preparation of the content of similar courses I.I. Ilyasov and N.A.Galathenko's teaching material is based on the concept of structuring cognitive activities of learners on the basis of the four principal interconnected issues [4].

They:

- the ability to solve typical subject tasks by applying knowledge on basic and profile disciplines in a particular module (typical business skills);

- ability to implement basic logical approaches in material and basic subjects in a particular module (logical skills);

- ability to solve non-standard tasks using knowledge of basic and profile subjects in a particular module (creative skills);

- general knowledge of the educational

requirements of basic and specialized subjects in a particular module (ability to study).

In the work of scientists such as O.E. Lebedev and A.P. Troapitsyna, students are taught to solve problems in life, to understand their essence and significance, to solve stereotyped rules and dimensions that can help them to find solutions, to teach them to base their sources and to focus on information sources a professional creativity, which is a leading component of the content that goes into competence, in accordance with educational objectives. The following is one of the most important issues as practice of self-denial .

Competence in the A.P.Troapitsyna is characterized by the ability to find solutions based on theoretical knowledge and experience in different spheres of livelihood .

Based on the experience of professional creativity and exploration, emotional and value relationships of students to the world of objects and professions are formed. Finally, we can see that the

experience of professional creativity and search engagement and emotional-value relationships can not be the basis for competence development.

The leading component of the content of elective courses in the field of competence is the experience of professional creative and search activity of students, as the value of their relationships to world objects, as well as to the world of professions, is shaped by the development of personal experience. A well-chosen future trajectory of professionalism focuses not only on the recognition of the professional world, but also on the formation of relationships with a particular profession. This is not only a school or career choice act but also a lifelong self-determination process.

Based on the didactic theory that the content of education provided by elective courses is a multilevel structure, each level can be summarized as follows:

- The general theoretical level of the content of the educational content of pedagogical interpretation of

social practice, its structure (components between elements) and functions are summarized;

- actual level of disciplines;

- The level of readout material for a specific subject matter, which identifies the specific elements in the contents.

The content of elective courses on the credit system is based on design technology. The elective courses curriculum is a sample of teaching activities between teachers and students. Generally, such a software model consists of three parts that search for answers to questions such as "why", "what" and "how." In this case, the "why" option shows that the program achieves results in the course of the course of the course. What is "what" is the formation of logical structure content of the training material, that is learning technology. The "how" is a model of action. "How" - includes the interaction of the teacher and the student, which facilitates the effectiveness of teaching, the ways and means of organizing the training, the

optimum choice of tools, the extent and the degree of achievement of the planned outcomes, and the adjustments to the organization of the future.

In the elective course program, both the content and the way students behave in the content of the curriculum must be clearly demonstrated.

Analysis of psychological, pedagogical and methodological literature shows that the problems of education, in particular, the content of elective courses, are still insufficient in educational and methodological literature. Therefore, we must address pedagogical design as an important tool for eliminating the content of the elective courses. On the basis of comparing the concept of "educational content" as a pedagogically adapted knowledge, skill, skills and experience of creativity and world of emotional and cost-effective communication, we can formulate the concept of "compiling the content of elective disciplines" the category of students' education system aimed at ensuring the uniformity of elective course, target

orientation, their practical and creative experience, with ktilerine value is defined as the process of determining the presence and the connections between them. The goals and content of the unified elective course, the consistency of the learning outcomes, and the relationships.

he following points are taken into account when creating the content of elective courses:

1. The fundamental point of view (fundamental approach) is to study the content of education aimed at studying the discipline in the logic of transition from fundamental laws and theories to individual laws.

2. The basics of methodological approach are the scientific methods of knowledge, reflected in scientific materials. The main purpose of the course is to acquaint students with the methods of scientific knowledge and to study the skills of research. This is a combination of design technology, laboratory work, organization of seminars and more. It also involves the use of

3. Universal versatility is characterized by the

concentration of the content of knowledge within the framework of basic concepts that are universal for all. This is an acceptable problem for interdisciplinary courses that are comprehensive in various fields of science. The use of reflexive teaching methods, critical thinking, case-study methods will have special advantages.

4. Pragmatically comprehend the basic culture of students and the acquisition of specific knowledge and skills that can be widely used in their future lives. For this purpose, a series of practical classes and seminars in a particular professional area can be particularly significant.

5. The aim of the course is to introduce the activities and methods necessary to successfully master the future profession. On the one hand, there is a clear link between effective teaching activities and the effective organization of the learning process, and on the other hand, there is a clear link between the ability and inclination of the students.

6. As the competent resident is now considered a large number of supporters, it is clear that elective courses will be prioritized by developers. The sequence of actions in this area is as follows: identifying the competencies and competencies that are essential for the students to find the solution of this type of task, such as the content of the necessary knowledge - the process of teaching methods. Competence is interpreted in modern scientific literature as "the general ability to solve tasks that arise in real life situations using knowledge, learning, and life experience, and human values." At the end of the bachelor's degree, it is the ability to produce creativity based on one's own competence, which is the result of a student's education, which is the result of the graduation.

In summary, elective courses aim at developing the attitudes, abilities and inclinations of the students to acquire new knowledge and information as the basis of cognitive activity of the students, creative imagination, development of key competences.

References:

1 Kraevsky V. B. Problems of scientific researches: Methodological analysis. - M., 1977

2 Lednev VS Sources of Education. M., 1989.

3 Скаткин М.Х., Совершенствование процесса обучения, М., 1971

4 Ilyasov I. I. Galantenko A. Projection of the curriculum in the subject disciplines: teaching aid for lecturers. М .: Изд. Corporation Logos, 1994. 208 pp.

5 Lebedev OE Role of elective courses in the newest teaching materials. - <http://www.college.ru>. - [Electronic resource].

6 Methodological Recommendations for Bologna Processes / Prev. Trapitsyn. AP - СПб: Search results for РГПУ им. АИ Герцена, 2006 - 175h.

**ҲУНАРМАНДЧИЛИК РИСОЛАЛАРИ –
“УСТОЗ-ШОГИРД” АНЪАНАЛАРИДА МАЪНАВИЙ-
АХЛОҚИЙ ҚОИДАЛАРНИ БЕЛГИЛАБ БЕРУВЧИ
МЕЪЁРИЙ ҲУЖЖАТ.**

*Давлатова Саодат Тиловбердиевна
Норбўтаева Гулчеҳра Қувондиқ қизи*

Узоқ йиллар давомида шаклланган ва тараққиёт босқичларини бошидан кечирган ўзбек халқ ҳунармандчилигида уста-шогирд анъаналарини ўрганиш ҳамда бугунги кун замонавий ҳунармандчилигидаги кўринишлари билан солиштириш, қадимий анъаналарни модернизация қилиш ва ёш авлод онгида миллий қадриятларга садоқат руҳини шакллантириш, ўша анъаналарни қайта тиклаш, уларда касбий малака, маҳоратларни оширишда ҳам катта аҳамият касб этади. Айниқса, ҳунармандчиликнинг ривожланишида инсон омили муҳим бўлиб[1.17], уста-шогирд муносабатлари эса алоҳида ўрин тутган.

Шарқда қадимдан турли хилдаги ҳунармандчилик бирлашмалари, цехлар ва артеллар мавжуд бўлиб, улар ўз ўрнида диний, иқтисодий, ҳуқуқий ва касбий томондан тартибга солиниб туриладиган жуда камёб ва нодир қўлёзма ҳуқуқидаги махсус ҳужжат – *рисолаларига*¹ эга бўлган. Ўзбекларда ҳам ҳар бир соҳа ҳунармандлари ўзининг муайян ижтимоий ташкилот (бирлашма)ларига эга бўлганлар. Рисолаларда ҳунармандчиликнинг турли соҳаларига оид ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар шариат қонунларига асосланган ҳолда баён этилган. Шунингдек, мазкур

¹ *Рисола* арабча сўз бўлиб, “хат”, “нозил этилган”, “тарғибот”, “ҳунармандликка бағишланган асар” маъносини англатади (Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников. – Ташкент, 1912. – С.1.; Самарканд и Ташкент. М.: Изд., “Рисоля”. 1922. С. 9). *Кенгроқ қаранг*: Комаров П.А. Несколько слов о рисола // Туркестанские ведомости, №45. Ташкент,1901; Гаврилов М.Ф. Рисола сартовских ремесленников. Ташкент, 1912; Он же. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах-рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. III. Ташкент, 1928. С. 354-357; Сухарева О.А. Рисола как исторический источник // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока., Москва, 1984. С. 201-215. Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников. – Ташкент, 1912. – С.1.; Самарканд и Ташкент. М.изд. "Рисоля". 1922. С. 9

рисолалар –ҳужжатларда ҳунармандчиликнинг технологик жараёнлари, маҳсулот турлари ва сифати, меҳнат қуроллари ва соҳаларга оид турли хил урф-одат, удум ва маросимлар кенг баён этилади. Рисолаларда юқоридаги масалалардан ташқари, ривоят ва ибратли матнлардан ҳам шогирдларни тарбиялаш, ҳунармандларнинг ўзаро муносабатлари, устоз-шогирд анъаналари тартибга солинган, жамоа муносабатлари нормаларини аниқлаш мақсадида ҳам фойдаланилган.

Рус ориенталисти В.Р.Розен ўз вақтида Туркистондаги йўқолиб бораётган ҳунармандчилик бирлашмаларига бағишланган қўлёзмаларни топиш ва улар жуда кизиқарли илмий-амалий аҳамиятга эгалигини тавсия қилган эди². Рисола ҳунармандларнинг доимий китобчаси бўлиб, ўлчами varaқнинг 1/16 ёки 1/8 қисмини ташкил этган³. 1885 йилда Тошкентда “Деҳқонлар рисоласи” 50 нусхада

² Қаранг: «Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического общества». Т.1., с.326. рецензия В.Р. Розена.

³ Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников.... 1-бет.

нашр этилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди⁴. Жумладан, 1886 йили В.М.Наливкиннинг берган маълумотиغا кўра, рисола деярли барча маҳаллий ҳунармандларда мавжуд бўлган. Шунга қарамай, ўша пайтда алоҳида цехларга оид рисолалар топилмаган, топилганлари ҳам анча яроқсиз аҳволда бўлган⁵. Шу боисдан, эгарсозлар, темирчилар, чойфурушлар, мисгарлар, этиқдўзлар, баққоллар, нонвойлар, тикувчилар, ёғ ишлаб чиқарувчилар каби бир қанча ҳунармандчилик соҳалари бўйича ҳам рисолалар чоп этилган.

Ўрта Осиё ҳунармандлари рисолалари кўпинча умумий жиҳатларга ҳам эга бўлиб, улар авлоддан-авлодга қўлёзма ҳолида етиб келган. Айрим рисолалар тўплами Санкт-Петербург

⁴ Исмоилова Ж.Х. Тошкентда ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва унга ислом маданиятининг таъсири// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2007. №4. 86-бет.; Развадовский В.К. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. Ташкент, 1916. с.9.

⁵ Масалан, артистларнинг П.А.Комарев томонидан топилган рисоласининг битта варианты яроқсиз қўлёзма ҳолида Ленинградда сақланади. Самойлович А.Н. "Туркестанский устав рисоля".....

Шарқшунослик институтида, ТДШИ қошидаги Абу Райхон Беруний номли Шарқ қўлёзмалари марказида, Ўзбекистон Миллий университети музей фондларида ҳам сақланади. Шунингдек, баъзи рисола матнлари эса “Туркестанская туземная газета”да ҳам нашр қилинган.

Рисолалардаги бирлашмаларнинг бир-бири билан диний, иқтисодий, касбий ва ҳуқуқий боғлиқ томонларини, қолаверса, ўлканинг айрим жойларига хос бўлган жиҳатларини ҳам акс этишини ўрганиш барча хориж тадқиқотчилари учун ҳам муҳим бўлган. Жумладан, М.Гаврилов ҳунармандлар рисолаларининг кўпчилиги форс тилидан таржима қилинганлигини таъкидлайди⁶. Шунингдек, у таржима қилган тўқувчилар рисоласи 1915 йили Тошкентда чоп этилган Г.Х.Арифжанованинг “мажмуа-рисола” тўпламидан олинган. Муаллифнинг бу рисолани таржима қилишига сабаб, биринчидан рус тилига умуман таржима қилинмаган эди,

⁶ Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников. – Ташкент, 1912. – С.10

иккинчидан Европа адабиётларида ҳам цехлар ҳақида ёзишча тўқувчилар пири ва бошлиғи борасида деярли маълумотлар йўқ эди.

Тадқиқотчилардан Н.О.Петровский ва В.М.Наливкинлар рисолаи “мактуб, хат ёки нома” деса, П.А.Комаров рисола – бу “панд-насихат”, “Исонинг афсонавий ўн икки шогирдларидан бирининг мактуби, мурожаат хати ёки номаси” деб ҳам кўрсатади⁷. А.Ф.Миддендорф рисолаи тоат-ибодат китоби ва ахлоқ қоидалари ўртасидаги бир тўплам бўлиб, XVI асрда тузилган ўз уруғининг *катахезиси*⁸ дейди. Н.Ликошиннинг сўзларига қараганда, рисола – бу ҳар бир маҳаллий ҳунарманднинг тарихий очерки ҳисобланиб, деҳқончиликдан бошланиб то қўй жуни белгиси билан фол очишгача бўлган, яъни одоб-ахлоқ ва обрў-эътибор, ҳар бир ҳунарманд учун керак

⁷ Лыкошин Н. С. Оригинальное наставление к стрельбе // Туркестанские ведомости. - Ташкент, 1901. № 38.

⁸ Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины...С. 354.

нарсаларга Оллоҳдан марҳамат сўрашдир⁹. Демак, бундан кўриниб турибдики, тадқиқотчилар рисола маъноси ҳақида аниқ бир тўхтамга келиши қийин кечади.

Тадқиқотчи Д.Атаджанова ўз ишида рисола бу турли ҳунармандчилик соҳалари ҳақидаги трактатдир, қайсики унда нафақат ҳунармандлар учун панд-насиҳатлар, балки алоҳида шаҳарларда мавжуд фаолият ва ҳунарларнинг турлари, масалан, “чойхоначилар рисола”си, “ҳарбийлар рисола”си, “ҳайвонларни парваришlash рисола”си ҳам акс этганлигини ёритади¹⁰. Бизнингча ҳам, рисола ўз мазмун ва моҳиятига кўра, ҳар бир ҳунармандчилик турида мавжуд бўлган касбнинг ёки ҳунарнинг Низоми, трактати, яъни асосий қонун-қоидалар битилган ягона ҳужжат ҳисобланади.

⁹ Лыкошин Н.С. Оригинальное...

¹⁰ Атаджанова Д.Ш. Историграфия ремесленного производства Бухарского ханства XIX в. (на основе изучения литературы и ремесленных уставов «рисола»): Дисс. .. канд. ист. наук. – Ташкент, 2008. – С. 80.

Албатта, бу маҳаллий ҳунармандчилик бирлашмалари ўзига хос типда бўлиб, тузилиши, иш фаолияти ва мақсади характериға кўра ёзма манбалардаги ҳолатини таҳлил қилиб бўлмайди. Бироқ шундай бўлишиға қарамасдан, Ғарб классик услубидаги цехлар билан умумийлик борлигини кўриш мумкин. Хусусан, худди ўрта асрлардагидек Ўрта Осиё ҳунармандчилик бирлашмалари ҳам икки категориядан: 1) ҳунармандларнинг ишлаб чиқарадиган маҳсулотларига кўра темирчилар, тўқувчилар, пойабзалчилар, совунгарлар ва бошқа цех бирлашмалари; 2) аҳолининг кенг қатламли махсус бир касбға йўналтирилган оддий кооперациялардан иборат бўлган¹¹.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқариш категориясига кўра, сон жиҳатдан эмас, балки рисолага кўра 32 та ва яна бошқа кўплаб турларға бўлинган: 1) тўқувчилар; 2) темирчилар; 3) сувоқчилар; 4) совунгарлар ва шам тайёрловчилар; 5) холвапазлар; 6) этикчилар; 7) қассоблар; 8) кулоллар; 9) ипакка ишлов берувчилар; 10) бархат (мато -

¹¹ Кулишер М. Кўрсатилган асар. 138 бет.

С.Д.)га ишлов берувчилар; 11) сартарошлар; 12) баққоллар; 13) арава ишлаб чиқарувчилар; 14) электриклар; 15) эгар ясовчилар; 16) кигиз тайёрловчилар; 17) мисгарлар; 18) тегирмон усталари; 19) ипак бўёвчилар; 20) кўнчилар; 21) деҳқонлар; 22) қандолатчилар; 23) тегирмончилар, яъни дон янчадиган (ёрмачи)лар; 24) мис идишлар ясовчилар; 25) бўёқ ва елим тайёрловчилар; 26) ошпазлар; 27) ёғ ишлаб чиқарувчилар; 28) кумушга ишлов берувчи усталар; 29) чойхоначилар; 30) нонвойлар; 31) ғишт терувчилар; 32) муллалар; 33) табиблар; 34) чўпонлар; 35) савдогарлар; 36) эгарчилар; 37) чорвадорлар; 38) ўқчилар, камончилар; 39) рассомлар; 40) мусиқачилар ва бошқа касб эгалари; 41) чўян эритувчилар эди. Бундан ташқари, ўзига яқин ишлаб чиқаришга эга бўлмаган бирлашмалар ҳам ёзма манбаларда келтирилади¹².

¹² Бугунги кунгача Ўрта Осиё бирлашмаларининг 42 та рисола-низом қўлёзмалари мавжуд. Эвлия Чамби. “Сейяхат-намэ”. Москва, 1961. Т.1. С. 512. Константинополда ХУП асрларда бирлашмалар сони ва турли иттифоқ турларига кўра 1100 тага етган. Германияда эса ХУ-ХУП асрларда бирлашма цехларига 40тадан 60тагача хунар турлари уюшган бўлиб, катта шаҳарларда 80тагача бўлган. Зеворт Э. История Нового времени. Т.1. Киев. 1883. Стр. 205; Гаврилов М. Ремесленных цехах Средней Азии и их статусах – рисола... С.227.

Ушбу келтирилган Осиё ва Европага хос ҳунармандчилик ишлаб чиқариши 32 кўринишга эга бўлиб, умумий афсонавий характер касб этган. Жумладан, Н.Ликошин ҳам ўзининг “Ўқ ҳақидаги рисола” мақоласининг сўзбошисида келтиришича, Туркистонда 32 та ҳунар тури борлигини айтиб ўтади. Н.Ф.Петровский¹³нинг “Ўрта Осиёда ипакчилик ва ипак йиғириш” (140-160-бетлар) мақоласида келтирилишича, шаҳар типидagi қишлоқларда ҳам 32 ҳунар тури мавжуд бўлиб, ўша вақтда бу сон ўзида фақат халқнинг бутун ҳунармандчилик фаолиятини акс эттирибгина қолмай, балки инсон танасидаги 32 аъзони ҳам англатган. Шунингдек, афсонавий 32 рақами мўғул маталларида ҳам учрайди¹⁴. М.Ф.Гаврилов Ўрта Осиёда ҳунармандчиликнинг 32 тури ҳақида тўхталиб, бу рақамнинг мазмунини очишга ҳаракат қилган. Унингча, бир қанча Шарқ халқлари алифбосида ҳам 32 та ҳарф бўлиб, турк шоирлари ҳам 32 қатор шеър битиши, XIV асрда

¹³ Петровский Н.Ф....С.140-160.

¹⁴ Schuyler”a “Turkestan” ...p. 191.

Лондонда устахоналар сони ва ҳунармандчилик жамиятлари 32 тагача бўлганлигини келтириб, бу устахоналарда ўзига хос қоидалар, анъаналар, урф-одатлар ҳамда маросимлар мавжудлигини таъкидлаб ўтади¹⁵.

Ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Германия цехларида усталар ва шогирдлар асосий фигура ҳисобланган. Бизга маълум рисодаларда ҳам уста-шогирдлик муносабатлари тўғрисида кўплаб маълумотлар келтирилади. Чунки бунда улар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам тартибга солинади¹⁶. Жумладан, тўқувчилар рисоласида келтирилишича, уста 7 ёшдан 12 ёшгача бўлганларни шогирдликка олиш мумкин, дастлаб уларни диний билимлар ва маросимларга ўргатиб, кейин ҳунарга берилади. Яна

¹⁵ Гаврилов М.Ф. Рисоля сартовских ремесленников.- Ташкент, 1912. -59с. С.21; Ўша муаллиф. О ремесленных цехах Средней Азии и их статутах рисола // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников страны, искусства и природы. Вып.111. – Ташкент, 1928.- стр. 223-241.; Комаров П.А. Несколько слов о рисола // Туркестанские ведомости. Ташкент, 1901. №45.

¹⁶ "Договора промыслового ученичества" цехлардаги тарихи ҳақида қаранг: Смолина А.А. в Ученых записках Им. Казань. Универс. За 1910 г. Кн. X

рисолада келтирилишича, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришнинг асосий кўринишларидан бири, бу шогирдларнинг устозликка, яъни усталар сафига кириши ҳисобланади¹⁷.

Ўрта Осиё ҳудудида, жумладан, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳунармандчилигини ташкил этиш тартиби ва анъаналари ҳунармандларининг рисоаларида ҳам ўз аксини топган. Яъни, рисола ҳунармандлар тили билан айтганда, ҳунар китоби ва бир неча ҳунармандларнинг тарғиботи ҳисобланиб, ҳунарманд бўлиш бу рассом бўлиш билан баробардир.

Шунингдек, рисоаларда маълум бир ҳунар тарихи, унинг пири, маросимлари, шу ҳунарни эгалламоқчи бўлган шогирдларга қўйиладиган талаблар, уста-шогирд муносабатлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бор. Бундан ташқари, рисоалар

¹⁷ Егизаровнинг "Городские цехи" (145бет)да устозлик маросими Кавказ цехлари билан таққосланади. Ва Эрон усталарига бағишланган маросимда .

яна инсонда ўзини касбга муносиб тутиш маданиятини, уста-шогирд ўртасидаги ҳурмат, касбга садоқат, тўғрисиўзлик, ҳалоллик каби фазилатларни таркиб топишида ҳам алоҳида ўрин тутати. Ҳар бир ҳунарнинг алоҳида рисоласи мавжуд бўлиб, улар орқали бу ҳунарларнинг тарихи, пиру-муршидлари, машҳур усталари ҳақида ҳам маълумотларга эга бўлган. Рисолага кўра ҳар бир устоз ўз шогирдини тарбиясига жавобгарлиги, бир неча йил давомида уни тарбиялаши, ҳунарнинг сир-асрорини ўргатиши, келажакда масъул шахс қилиб тарбиялаши керак бўлган. Ҳар бир уста ўз шогирдидан ушбу рисоаларга амал қилишни ва унда таъкидланган харом ва гуноҳ ишлар қилмаслик, одамлар билан хушмуомала бўлиш, ҳар бир ишни чин дилдан бажаришини талаб қилган. Бу эса рисоаларда кўрсатилганидек, уста-шогирд мактабида таълим ва тарбиянинг ҳамоҳанглигини исботлайди¹⁸. Ҳатто, ҳунарманд рисоалар кўрсатмаларига амал қилмаса,

¹⁸ Такия ремесленников.// Туркестанские ведомости. 1910. №62. С. 570

уста ёки шогирд рисолаи оёқ ости қилса, қиёмат кунин юзи қаро бўлиб, охирати вайрон бўлиши, худонинг ғазабига учраши, хотинининг ундан ажралиши кераклиги, устози томонидан ўн саккиз дарра урилиши каби таҳдидлар қилиниши учрайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир уста ўз ишларини рисолада келтирилган амалларга кўра бажариши лозим бўлган. Рисоласи йўқ ҳунармандлар пайғамбарлар, авлиёлар ва фаришталар ҳамда ҳунар усталари, пирлари ғазабига дучор бўлиши таъкидланган.

Ҳунарманд учун иш бошқарувини ташкил этишда рисола тили, характери, мазмунига кўра “худодан қўрқиш”, “Оллоҳнинг каромати” тракти сифатида алоҳида ўрин тутган. Ҳозирда эса бу нарсаларнинг аҳамияти мутлақо йўқолиб кетган бўлса-да, бироқ ҳар бир ҳунарманд ҳалигача ўз ишини Оллоҳ номи билан бошлайди¹⁹.

Жумладан, XX аср бошларида Туркистонда маҳаллий арбоблардан бири Махмудхўжа Беҳбудий

¹⁹ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Касби тумани. 2009-2016 йй.

(1903 й.) Туркистон муслмонларига қарата айтган муружатномасида ҳунармандчилик рисолаларини йиғиш ва уларнинг мазмунини тўғрилаш чоратадбирларини кўришни айтиб ўтган эди²⁰. Унда Беҳбудий бир неча мулла ва эшонларнинг фирибгарлигидан, шариат ақидаппарастларининг қўполлиги ва рисолаинг қоидаларини бузиб кўрсатишларидан ранжиган. Жумладан, бундай рисолалар қоидаларига кўра чаласавод ҳунармандларга турли йўл-йўриқлар билан тазйиқлар, уларни қўрқитиш, рисолада ёзилганларга амал қилинмаса, пирлар қайта тирилиб, уларга чўчка гўштини едиради, пирлар ва устозлар хафа бўлади тарзидаги жазолар билан қўрқитиш²¹ каби жумлалар учраган. Айниқса, Беҳбудийни дурадгорлар рисоласининг баъзи қисмларида келтирилган такбир

²⁰ Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги "Туркистон тузем" газетасига ёзган хатида №27. 1903. Бундан ташқари, шу газетанинг №28 сонидан босилган дурадгорлик рисоласи юзасидан билдирган.

²¹ Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги "Туркистон тузем" газетасига ёзган хатида №27. Бундан ташқари, шу газетанинг №28 сонидан босилган дурадгорлик рисоласи юзасидан билдирган.

айтадиган одам подшоҳ, авлиёлар (Одам, Нух, Иброҳим ва Муҳаммад пайғамбарлар)нинг ўрнини эгаллайди тарзидаги “аҳмоқона” қоидалар ғазаблантирган.

Шу сабабли ҳам Беҳбудий барча маҳаллий ҳунармандларга бу рисола саводли олимлар, муфти, мударрисга тўғрилаш учун кўрсатишни таклиф қилган²². Қолаверса, Беҳбудий рисола бундай бузилган қисмлари ҳунармандларнинг ўзларига қийинчилик туғдириб, адашиб кетишларига олиб келади, бунга чек қўйиш керак дейди. Шунингдек, тезда бунга қарши чоралар кўриб, бу рисола турли пирлар, эшонлар, устозлар ва такбирни ёйувчилар ўртасида тарқалмаслиги, пағамбарликни даъво қилувчилар пайдо бўлмаслигини таъкидлайди. Бундан ташқари, Беҳбудий айрим рисолаларда: *“... қассоблар ўз рисолаларига амал қилмаса, қиёматда ўлганлар бадном қилинади ва шарманда бўладилар;*

²² Худди Германияда ҳам Гавриловнинг кўрсатишича, 1734-1737 йилларда Пруссия цех уюшмаларида қонун-қоидаларини тўғрилаш ҳоллари бўлган. Қаранг: Э.Зеворт. "Истор. Нов времени". Т.1. стр. 627.

темирчилар эса янада даҳшатли тазйиқлар – озуқа ва ичимликсиз қолиши, усталик унвони умуман тўғри бўлмай, унинг ўзи гуноҳкор ҳисобланиб, 40 дарра уриш кераклиги, пирлар улардан юз ўгириши ва нафратланиши ёки уларни қарғаши” каби қоидаларни ҳам қоралаган²³. Аслида бу қоидалар ҳаётийликдан узоқ эканлиги ҳозирга келиб асосланган.

Рисолада пирлар ҳақида маълумотлар учраб, унга кўра, ҳунармандчиликда тўқувчилар пири Момо Ҳаво, темирчилар пири Довуд пайғамбар, қайиқ ясовчилар пири Нуҳ пайғамбар, қурувчилар пири Муҳаммад пайғамбар, тикувчилар пири Идрис пайғамбар, қорамол ва қўй боқувчилар пири Занги-ота ва Чўпон-ота ҳисобланган²⁴. Заргарларнинг ҳам ўзига хос рисолалари мавжуд бўлган.

²³ Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Самарқанддаги "Туркистон тузем" газетасига ёзган хатида №27. Бундан ташқари, шу газетанинг №28 сонида босилган дурадгорлик рисоласи юзасидан билдирган.

²⁴ Рисоля о стрельбе // Туркестанские ведомости. 1901. №38.

Хусусан, Бухоро хонлиги ҳунармандларининг низоми ҳисобланган ёзма манбалардан “Рисола-и бофандагон” – мато тўқувчилар Низоми, “Рисола-и баққоли” – баққоллар низоми, “Рисола-и деҳқони” – ер ишлари билан шуғулланувчилар низоми, “Рисола-и милтиқ андози” – отишга асосланган қурол, “Рисола-и читгари” – читгарчилик низоми, “Рисола-и оҳангари” – темирчилар низоми, “Рисола-и жомашўйи” – кир ювувчилар низоми, “Рисола-и мисгари” – мисгарлар низоми тарзида номланган²⁵. Улардан фарқли равишда Хива хонлиги ҳунармандларининг кўпчилик рисолалари туркий ном билан аталган ва “рисола” сўзи ўрнига “расми”, “дастури” атамалари қўлланилган²⁶.

Айрим рисолалар “тариқаи” – усул, йўл, маслак, ҳатти-ҳаракат шакли, сўфийлик йўли

²⁵ Атаджанова Д.Ш. Историграфия ремесленного производства Бухарского ханства XIX в. (на основе изучения литературы и ремесленных уставов «Рисола»): Дисс...канд. Ист. Наук. – Ташкент, 2008. – С. 16.

²⁶Тураева С.Р. ХУШ асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг 70-йилларида Хива хонлиги ҳунармандчилиги тарихи. Тарих фанлари ном. дараж. олиш учун ёзилаган дисс. - Тошкент, 2010. - 129-бет.

сифатидаги маъноси билан бошланса, айримлари “расми-русуми”, “дастури”, яъни қўлланмаси ёки “Бисмиллоҳир – Раҳмонир раҳийм” билан бошланган ва муайян ҳунар номи келтирилган. Бу ўринда қайд этиш лозимки, “Тариқаи расми мисгари” – мисгарлар расми, “Темирчиларнинг дастури”, “Кабудгар (бўёқчилар)ларнинг дастури”, “Қассобларнинг расми-дастури”, “Телфакдўзларнинг расми-русуми”, “Тарозидорларнинг расми қоидаси”, “тариқаи расми-русуми музадўз” – этиқдўзларнинг усул ва расми-русуми, “Баққолларнинг расми бул турур” каби этник номлар остида ҳунармандлар матни низоми билан бошланган²⁷.

Бундан ташқари, аҳолининг турли ижтимоий табақа вакиллари ҳатти-ҳаракатларини тартибга солишга йўналтирилган рисоалардан, “Девоначилик”, қозиларнинг бурч ва мажбуриятлари анъаналари ёзилган “Рисола-и қози-қуззот”ни келтириш мумкин²⁸.

²⁷ Шомансурова А. Интересные материалы о ремесленных организациях в Хиве XIX века // *Общественные науки в Узбекистане*. – Ташкент, 1965. №10. – С. 65.

²⁸ ЎЗР МУ музей фонди. Инв. № 210174.

Айрим машғулот тури, касб-корларнинг ҳам рисоласи бўлиб, улардан бири “Рисола-и милтиқандоз”²⁹ бўлиб, у милтиқ отувчиларнинг кичик китобча кўринишидаги, настаълиқ хатида камончилар рисоласининг қайта ишланган шакли бўлиб, қора сиёҳда, рус қоғозига XIX асрнинг 1-ярмида кўчирилган рисола-сидир³⁰. Авваллари рисола ҳарбий истехкомда сақланган бўлса, уни чўнтакда олиб юриш учун ўша ҳажмга келтириш, қўлёзманинг ёзилиш услуби ва муқоваланишидаги ихчамлик эса ҳарбийларнинг ёнида олиб юришига қулай мўлжалланганлигини кўрсатади. Кўпгина рисолалар каби милтиқ отувчилар рисола-си ҳам дастлаб Оллоҳга ҳамду санолар ва Имом Жаъфар Сиддиқ ривояти билан бошланади.

Маълумки, Марказий Осиёда ҳунармандчиликнинг турлари, хусусан мато тўқиш

²⁹ ЎзР МУ музей фонди. Инв. № 159486.

³⁰ Тураева С.Р. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг 70-йилларида Хива хонлиги ҳунармандчилиги тарихи. Тарих фанлари ном. дараж. олиш учун ёзилаган дисс. - Тошкент, 2010. 133-бет.

(тўқувчилик), каштачилик, зардўзлик, гиламдўзлик, бўёқчилик, мисгарлик, дегрезлик, темирчилик, заргарлик, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги ва бошқа бир қатор ҳунар турлари бўлган. Албатта, ўзбек ҳунармандчилиги узоқ ривожланиш йўлини босиб ўтган бўлиб, ўзига хос анъана ва ишлаб чиқариш усулларининг бетакрор услубга эгаллиги, буюм шакллари, безаклари билан ажралиб турадиган ҳунармандчилик мактабларини вужудга келтирган. Ҳунармандчилик уюшмалари қошида бобо ва оқсоқол турган бўлиб, бирлашма фаолияти махсус ҳужжат, рисола[2.11,7,16,21.] асосида амалга оширилган. Рисолада соҳага оид ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар шариат қонунларига асосланган ҳолда баён этилган. Жумладан, мазкур ҳужжатда технологик жараёнлар, маҳсулотларнинг турлари, сифати, меҳнат қуроллари ва ҳунармандчиликнинг ушбу соҳасига оид турли хил урф-одат ва маросимлар батафсил ёритилади.

Шунингдек, рисолаларда уста ва шогирд

мажбуриятлари ҳам белгилаб қўйилган бўларди: унга кўра уста ўз шогирдига шариат, тариқат илмидан сабоқ бериши, уни тарбиялаши, ўз ҳунарини пухта ўргатиши лозим бўлган бўлса, шогирд эса ўз мажбуриятига кўра устозини ҳурмат қилиши, унга самимий муносабатда бўлиши ва устанинг руҳсатисиз устахонани тарк этмаслиги керак бўлган[3.5].

Ҳунармандчиликда мавжуд бўлган уста-ҳунармандларни тайёрлашни бундай ижтимоий-педагогик тизими ва унинг таълим технологиясига оид меъёрий ҳужжатлардан бири эканлигидан далолатдир.

Ҳунармандчилик рисоалари – уста-ҳунармандлар ва уларнинг шогирдлари фойдаланишлари учун мўлжалланган, унча катта ҳажмда бўлмаган (16-18 варақали) меъёрий ҳужжат бўлиб, у ҳунармандларнинг маънавий ва меҳнат фаолияти мазмунини белгилаб берган. Рисолаларга биринчилардан бўлиб рус тадқиқотчилари қизиққанлар. Бу ҳақда П.А.Комарованинг 1901 йилда

“Туркистон ахборотномасида” нашр этилган “Рисола ҳақида бир неча сўз” деб номланган мақоласи мисол бўла олади. Унинг фикрича: «рисолаларни биринчи тўпловчиси Қашқар консули Н.О.Петровский бўлган. У Хўжандда форс тилида ва Қўқонда туркий тилда ёзилган икки қўлёзмани (пиллакашчилар номасининг таржимасини) келтирган. «Рисола» арабча сўз бўлиб, Л.Будаговнинг[4.] (1,592) фикрига кўра «рисолат» сўзининг ҳосиласидир. У пайғамбарлар, элчилар номаси, деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам, ушбу сўзни рус тилига таржима қилишда, “рисола” яратувчилар фикрларининг маънавий-ахлоқий йўналишини ва оҳангини сақлаш мақсадида, «нома»,«насиҳат», деб таржима қилиш тўғрироқ бўлади деб кўрсатади. Шунингдек, Будагов туб аҳоли учун “рисола” – “ҳаворийлар” ёки биринчи динга ўргатувчилар номаси сингаридир, бундан ташқари, улар Палестинда пайдо бўлган апокрифлар билан бевосита боғлиқ бўлганлиги эҳтимолдан ҳам ҳоли эмас деб таъкидлайди.

“Рисола” тўплаш билан В.П.Наливкин шуғулланган бўлиб, кейинчалик ўзи тўплаган рисоаларнинг бир қисмини Н.П.Остроумовга берган. Археология (Қозон императори университети қошидаги тарих ва этнография) жамиятининг умумий кенгашида 28 ноябрь

1894 йилда, ушбу жамиятнинг ҳақиқий аъзоси ва котиби Н.О.Катанов С.М.Смирнов томонидан Осиёдан олиб чиқиб кетилган қўлёзмаларни бирма-бир санаб ўтади, айнан С.М.Смирновнинг шу рефератига қўшимча тарзда 23 та турли ҳунармандчиликка оид панд-насиҳатлар қўлёзмаси ҳам бор эди».

Рисоаларнинг биринчи тадқиқодчиларидан бири М.Ф.Гавриловнинг (1912йил) таъкидлашича, уларнинг барчаси бир хил қолипда тузилгандир: “Ҳар бир рисола Оллоҳга, унинг Пайғамбарига ва барча саҳобаларига ҳамду-сано айтиш билан бошланади, сўнгра имом ҳақ-Жафар номидан ушбу ҳунарнинг илоҳий вужудга келиши ҳақидаги ривоятлар баён

қилинади (рисолаларда таъкидланишича, айнан Жафар барча рисолаларни тузувчисидир), сўнгра ҳунармандларга, улар ўз ишларини бажараётган пайтларида қандай ҳикматли сўзларни, Қуръон оятлари ёки бошқаларни гапиришлари зарурлиги тўғрисида ўғитлар келтирилади, ва ниҳоят, ҳунармандлар томонидан рисола қоидаларини бажарганлиги учун қандай мукофотлар ваъда қилиниши ва бу кўрсатмаларни бузганлиги ёки бажармаганлиги учун қандай жазо ваъда қилиниши келтирилади” [20; 2].

Таълим-тарбия мақсад ва вазифалари нуқтаи назаридан биз рисолаларни ўрганиб шуни таъкидлашимиз жоизки, рисола – бу фақатгина руҳий қўлланма бўлмай, балки маълум маънода ўрта асрларда уста-ҳунармандлар тайёрлашнинг расмий меъёрий ҳужжатидир. Уларда муайян ҳунармандчиликка тегишли меҳнатнинг таркибий қисмлари, бажариладиган ишлар рўйхати ҳамда иш қуроллари номлари санаб ўтилганлигини кўриш

мумкин. Рисола, ўқувчилар албатта билишлари зарур бўлган муайян касб-ҳунарнинг келиб чиқиш тарихи баёнини ўз ичига олади. Кўпчилик рисолалар уста ва шогирд орасидаги ўзаро муносабатларини, шогирднинг усталикка бағишланиш қонун-қоидаларини, шогирдлик регламентини, яъни ёши, ўқув давомийлигини белгилаб беради.

Ҳунармандчилик уюшмалари қуйидаги тартибдаги ҳунармандлар гуруҳидан ташкил топган. Уюшма бошида таъкидлаганимиздек, *бобо* (кулолчилик, тўқимачилик, нонвойчилик, отбоқарларда ва бошқаларда), *оқсоқол* ёки *ғолиб* (темирчилик, дурадгорлик, кўнчилик ва бошқаларда), *устакор* яъни устахона эгаси ва унинг фарзандлари, қариндош-уруғлари, кейин халфалар, кейин шогирдлар турган. Четдан келган ёлланма ишчилар *халфа* деб номланган. Уларнинг шогирдлардан фарқи шундаки, халфалар асосан шогирдликдан юқори даражага кўтарилган уста ҳунармандлар бўлиб, ўзларининг устахоналарига эга

бўлмаганликлари учун ҳунармандчилик уюшмаларида ёлланиб ишлаганлар(улар кўпинча ўз усталари қўлида меҳнат қилган³¹) ва иш хақи олишган.

Ҳунармандчилик уюшмалари аъзоларининг қўйи табақаси вакили шогирдлар бўлган. Шогирд - маълум бир ҳунарни эгаллаш учун шу ҳунар соҳасида фаолият кўрсатаётган ҳунармандга шогирд тушган шахс ҳисобланади. Шогирдликка қабул қилиш томонларнинг ўзаро келишуви натижасида амалга оширилган³². Шогирдга уста дастлабки йилларда ҳеч қандай ҳақ тўламаган, лекин озиқ-овқат ва кийим-кечаклар билан таъминлаб турган. Шогирдлар четдан устага ёшлигидан ҳунар ўрганиш учун ёлланиб, 5-15 йил давомида ёрдамчи ишларни, уй-хўжалик ишларини бажариб туришга мажбур бўлган. Уларга маълум иш вақти белгиланмай, тонг отгандан кун

³¹ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти. Шеробод тумани. 2009 йил.

³² Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик. Тошкент. 1996. 34-бет.

ботгунгача давом этган³³. Шунинг учун ҳам ҳунар сирларини устанинг рухсати билан секин-аста ўрганиб борган.

Заргарлар ва зардўз усталар четдан жуда кам ҳолларда шогирдликка олишган. Бу ҳунармандчилик турларида асосан касб-ҳунарни мерос қолдириш удуми мавжуд бўлиб, деярли барча заргар ва зардўзлар устазодалар бўлган. XVI асрда шогирдликка олиш тўғрисидаги шартномалар ёзма тузилганлиги ва шогирдлик муддати қисқароқ (5 йил муддатгача) тузилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд³⁴.

XIX-XX аср бошларида Фарғона заргарлигида ҳам четдан олинган шогирдлари мавжуд бўлгани, ҳунар ўрганиш муддати эса 10 йилдан 15 йилгача чўзилган ва ёзма ҳужжатлар

³³ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре вXIV веке.-Т.,- с.154-157.

³⁴ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана конец XV-XVI в. - Т.: Фан, 1985. с.81

имзоланмагани борасидаги маълумотлар учрайди³⁵. Кулолчилик, чармгарлик, темирчилик, қурувчилик касблари оғир меҳнатни талаб қилганлиги учун шогирдликка 16-17 ёшдан, заргарлик, зардўзлик, кандакорлик, каштадўзлик, дўппидўзлик ҳунарларида 10-14 ёшли болалар қабул қилиниб, ҳунар ўрганиш устанинг хошишига қараб, касбнинг оғир-енгиллигига қараб, 4-7 йилдан 10-15 йилгача чўзилиши мумкин бўлган³⁶.

XX аср бошларида шогирдларнинг аҳволи анча яхшиланган бўлиб, ҳунармандчилик корхоналарида ишлаётган 17 ёшгача бўлган шогирдлар умумий овқатланиш вақтидан ташқари 3 соат мактабда ўқиб келишга ҳақли бўлган³⁷.

Шогирд йиллар давомида ҳунар ўрганиб, маълум даражага эришгандан кейин уста унга усталик учун фотиҳа ва ўрганган ҳунарига қараб унинг қўлига иш қуроли ҳамда бир марта бирор

³⁵Сухарева О.А. Кўрсатилган асар.с.161; Гулямов Я.Г. Из истории организации ремесла в Ферганской долине.....с.29

³⁶Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик... 34-бет.

³⁷ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 12-рўйхат, 1775-иш.

буюмни ишлаб чиқаришга етадиган хом-ашё берган. Шогирдлар устазода бўлса, фотиҳа олгандан кейин устози ёнида ёки бирор бир устахонасида келишув асосида ёлланиб ишлаган³⁸.

Қашқадарё воҳасида ҳам устахонага бағишланган маросим фотиҳа бўлган, яъни устознинг шогирдига берадиган дуоси ҳисобланади. Иккинчи маросим *камарбандон* деб номланиб, бу маросимда белбоғ тақиш ҳисобланади. Бухорода бу одат “*миёнбанди/камарбанди*” деб юритилади³⁹. Фотиҳани ташқаридан келган шогирд ўз отасидан эмас, балки ҳунар ўргатган устозидан олган. Бундан кейин эса фотиҳа олган шогирд ўз иш фаолиятини халфадек давом эттирган. Устози эса унга ўзини тутиб кетиши учун анча ёрдам берган ва у бирданига уста бўлиб ишлай олмаган. Шериклар ёрдамида устачилик ишларини олиб борган. Бу қоида фақатгина четдан келганларга хос бўлиб, ўз

³⁸Пешерова Е.М.О ремесленных организациях Средней Азии вконце XIX – начале XX вв/Краткое сообщения инс.этнологии.- М - Л.,1960.- Вып. XXXIII. с.311-317.

³⁹Қиличев Р. Бухоро шаҳрида хунарамандчилик.... 34-бет.

шаҳридан чиққан устазода фотиҳа олгандан кейин ҳеч қачон халфа бўлиб ишламаган. Фақат шерик сифатида иш олиб борган. Ўз шаҳаридан кетгандан кейин эса у халфадек иш юритган. Халфа билан камарбандонлар орасида, деярли фарқ бўлмаган. Қачонки икки маросим ўтказилиб, устозидан ажраб чиққан шогирд ўзи алоҳида устахона очиб мустақил иш юритиши мумкин бўлган. Шундагина у ўз устозлари билан бир қаторда ўтириб ўтган кетганларни эслаши мумкин бўлган. Чунки, уни катта боболарни дуосини олган ва камар бойлаган деб аташади. Бу ўринда унинг ўзи ҳам бир-иккита шогирд чиқариши лозим бўлган.

Айрим усталар ўз шогирдлари учун талаблар ҳам ишлаб чиққанлар. Шогирдларидан покизаликни, иш вақтида чалғимасликни, эгри ва номаъқул ишларга қўл урмасликни, устозни рухсатисиз бирон ножўя иш қилмасликни қатъий талаб қилганлар. Негаки ҳар бир ҳунарни ўрганиш ўта нозик дид, сабр-қаноат талаб қилган. Таълим муддатини ўтаган

шогирд устозидан “оқ фотиҳа” олган. Шогирд уйига қайтишнинг ўзи бир маросим бўлган. Уни касб-ҳунар ҳомийларининг руҳи қўллаб юрсин деб “арвоҳи пир” маросими ўтказилган. Бу маро-сим шогирднинг зиммасига тушиб, уюшма аъзолари иштирокида унинг уйида ўтказилган. Устоз шогирдининг белига белбоғ боғлаб, мустақил иш бошлашга ижозат берган.

Маросим кунида шогирд устозига бош-оёқ сарпо, тугун инъом қилган. Бу тугунлардан бобо, оқсоқол ва пойкор ҳам “қуруқ” қолмаган. Борди-ю “оқ фотиҳа” олган шогирд иқтисодий жиҳатдан ночор бўлиб, мустақил иш бошлашга кўзи етмаса, устози уйида қолиб ишлашни сўраган. Бундай ҳолда унга халфа тарзида ишлаш ҳуқуқи берилиб, ҳар иккала томон ана шу шарт асосида иш ҳақини келишиб олган. Усто томонидан ўз шогирдига фотиҳа бериш маросимида, аجدодлар руҳига миннатдорчилик билдириш кўринишида яққол намоён бўлади. Шунингдек, ҳунармандчиликнинг

ҳар бир соҳасида ҳунарнинг муқаддас ҳисобланиши ва авлоддан – авлодга ўтиб келиши (айниқса, зардўзлик ҳунари) маросимини ҳам аجدодлар култи билан боғлашимиз мумкин.

Бухоро усталарининг зардўзлик касбини ўғил отадан ўрганиб ва у фарзандларига ҳам ўргатган⁴⁰. Ўғли йўқ оталар бу касбни энг яқин қариндошларига ўргатганлар. Зардўзлик касбини ўрганиш учун 10-12, айрим ҳоллардагина ундан каттароқ ёшдаги болаларни жалб этганлар. Болани уста олдига олиб бориш ҳам ўзига хос тантана бўлган. Боланинг ота-онаси ва қариндош- уруғлари бўй деган бўғирсоқ, ҳолвайтар қилиб, устанинг ҳузурига келганлар ва “боланинг эти сизники, суюги бизники” қабилидаги гаплар билан устага топширганлар. Келтирилган пишириқлар ўша пайтдаёқ биргаликда тановул этилган. Уста болага ҳунар ўргатиш билан бирга бутун ўқиш давомида уни озиқ-овқат билан ҳам таъминлаб турган. Иккала келишувчи томонлар ўртасида ёзма

⁴⁰ Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати.Т.: Ғ.Ғулом., 1986. 82 - бет.

шартномалар бўлмаган. Касб- ҳунар бепул ўргатилган. Янги шогирдга чинакам таълим бериш ишларини уста бирдан бошлавермаган. Дастлабки пайтларда шогирд уй юмушларига қарашган, устахонани супуриб сидиришган, сув ташиган, бозор-учар қилган, орадан бир йил ёки ундан сал кўпроқ муддат ўтганда унга тикиш сирлари ўргатила бошлаган. Шогирдга маблағ тўплаш борасида маълум қоида бўлмаган. Ҳунар ўргатиш муддати ҳам чекланмаган. Таълим бериш 4 йилдан 7 йилгача давом этган, бордию шогирд ўта қобилиятли чиқиб қолса, бундай малакали ишчисидан маҳрум бўлишни истамаган устоз уни 8-10 йилгача ҳам сақлаган. Бундай пайтларда шогирд оқсоқолни ўртага солиб, устаси тезроқ рухсат беришини сўратган. Бордию шогирдни талаби ҳақ бўлса, оқсоқол устадан шогирдига оқ фотиҳа беришни сўраган ёки бўлмаса меҳнатига яраша ҳақ тўлаши лозимлигини айтган. Албатта, шогирдига тўланадиган ҳақ халфаларга тўланадиган ҳақдан анча кам бўлган. Норозилик

туғилмаслиги учун уста қисқа вақт ичида зардўзлик сирларини пухта эгаллаган лаёқатли шогирдларини аҳён- аҳёнда четдан иш олишига монелик қилмаган. Гап шундаки, тушган даромаднинг каттагина қисми устага ундан ортгани шогирдига қолган.

Развадовский В.нинг маълумот беришича, кулолчиликда шогирдликка олиш 17-20 ёшдан бошланади⁴¹. Фикримизча, бу маълумот бироз муболағалидир. Чунки, кулолчиликда бугунги кунда ҳам шогирдликка олиш ёшлиқдан, яъни бола ақлини танигандан ҳунар ўрганиши шарт қоида асосида ёшлигидан ўргатилади. Баъзи ҳолларда авлоддан-авлодга ўтадиган ҳолларда кичиклигидан ҳунар ўргатилади. Чунки, бунда бир ёш чегарасини танлаш ғоятда ноўриндир.

Ҳунарамандчиликнинг барча турларида ҳунар отадан болага мерос қолдирилган ва уни давом эттирмаслик гуноҳ ҳисобланган. Халқона қарашларга кўра, ота ҳунари давом эттирилмаган уйда пирлар

⁴¹ Развадовский В.К. Исследование гончарного и некотор....- № 6. - С. 641.

чироқсиз қолган. Шунинг учун ўғил фарзанди бўлмаган уста қизини энг яхши шогирдига турмушга берган ва уни ўз ўғли сифатида кўрган⁴². Ҳозир ҳам замонавий ҳунармандлар орасида уста-шогирд анъаналари давом этиб, усталар ўз шогирдларига мустақил ишлашлари мумкинлигини эълон қилади ва унга миннатдорчилик ва ҳурмат сифатида чопон кийдириб, белбоғ боғлайди⁴³.

Буларнинг барчаси *рисолаларни яратувчилари орасида уста-ҳунармандлар ҳам бўлган* деб хулоса чиқаришимизга асос бўлади. Рисолаларда устахона оқсоқоллари ва усталаринг манфаатлари яққол кўзга ташланиб туради. Рисолалар шогирднинг устозга нисбатан итоаткорлик талабларини ўз ичига олган, чунончи, шогирд устозни дин пешволари ва ота-оналари билан бир қаторда иззат-ҳурмат қилиши зарур бўлган. Рисолаларда шогирд усталикка бағишланиш

⁴² Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Шахрисабз тумани. 2007 йил.

⁴³ Алтуянц С. И живет в них искра божья или как ремесло красит человека // Правда Востока, 2006, 26 апрель.

маросимидан ўтмагунича мустақил иш бошлаши тақиқланган.

Биз рисоаларни биринчи бўлиб ўрганган олимлардан М.Ф.Гаврилов (1912йил) ва Н.Ликошиналарнинг (1916 йил) “Рисола – “...ҳукмрон мафкурага айланган ва шу тарзда нафақат маънавий, балки иқтисодий, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини назорат остига олган Исломнинг Осиёда тарқалишининг биринчи мевасидир” деган фикрларини қўллаб-қувватлаймиз”[20;8]. Шунинг учун, биз рисоалар ёзилган биринчи тил араб тили бўлган, деб тахмин қилишимиз мумкин, кейинчалик эса улар форс, турк ва бошқа тилларга таржима қилинган ва кўчирилган. Шунини таъкидлаш жоизки, рисоаларнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари, вақти ва жойи, уларнинг муаллифлари ва асл нусхаларининг тили ва бошқалар тўғрисидаги муаммолар бизнинг илмий тадқиқот ишимизнинг предмети бўлмай, бу масалалар файласуфлар, тарихшунослар, этнографлар, тилшунослар, диншунослар ва бошқа соҳа олимларининг фанлараро махсус тадқиқот ишларини ўтказишларини талаб қилади. Маълумки VII-XV асрлар давомида ўлкада ислом динининг таъсири прогрессив характерда бўлган. Рисоалар орқали инсонлар онгида “диний покликка риоя қилишни,

намоз ўқишни, эътиқодни, у дунёга тегишли бўлган нарсаларни бу дунё ишларидан афзал кўришни, ғайрат кўрсатишни ва меҳнатсеварликни, одамлар билан ҳушмуомалаликни, меҳмондўстликни, оқсоқол ва устозлар руҳини ёд қилишни, ахлоқий софликни, олижанобликни халқона исломий қарашлар орқали сингдирилар эди” [20,17,21]. Бу қоидаларнинг барчаси рисолаларда ҳунармандларнинг руҳий-маънавий фазилатларига нисбатан қўйилган талаблар кўринишида ўз ифодасини топган. Юқорида келтирилган маълумотлар *рисолалар нафақат ҳунармандчилик оқсоқоллари, балки дин вакиллари фаолиятининг ҳам махсули* деб хулоса чиқаришга имкон беради. Бундай хулоса чиқаришга 1982 йилдаги А.Ф.Миддендорфнинг кузатув натижалари ҳам асос бўла олади: “Рисола деҳқон хотирасида маънавийлик ва соғломлик қоидаларини, муқаддас Қуръон китоби ҳикматларини қайта тиклашга мажбур қилади” [35;356]. Рисола кўрсатмаларига биноан, шогирд барча авлиёларни – ҳунар ҳомийларини номини, ишлаб чиқариш жараёнидаги ҳар бир ҳатти-ҳаракат давомида ўқиладиган Қуръон сураларини бирма-бир айтиб бермагунича ҳунармандчилик билан мустақил шуғулланишга рухсат ола олмаган. Бинобарин, рисолалар ҳунармандлар муҳитида исломнинг моддий ифодачиси ва тарғиботчиси ҳамдир. Биз учун энг муҳими шундан иборатки,

истисносиз барча рисолалар кучли руҳий-маънавият ғоялар манбаидир. Улар муайян бир касб-ҳунарга мансуб инсонни албатта риоя қилиши шарт бўлган маънавий қонун-қоидалар – мажбурий қарор, фармойиш, муқаддас бурч(фарзлар)ни белгилаб берадилар. Масалан, темирчи, “устахонада ўтириб, одобсиз ва бемаъни сўзларни гапирмасин, эҳтиром билан суҳбат қурсин” [20;37].

Новвойчилик рисоласи хамир тайёрлашда бажарилиши мажбурий бўлган олти та қуйидаги: таҳорат олиш, ҳайр-эҳсон бериш, усталарга ҳурмат кўрсатиш, зиёлилар билан суҳбатдош бўлиш, мусофирларга нисбатан меҳрибон бўлиш, ҳар кунги даромадининг ярмисини ҳайр эҳсон қилиш, бошқа ярмини ўз тирикчилига сарфлаш каби фарзларни белгилаб беради. Жумладан, нонвой ёки унинг шогирди нон ясаётган пайтда таҳорат олиш ва такбир айта туриб ишни ўз тартиби ва назокат билан бошлаш, меҳнат фаолияти жараёнида ҳунарманднинг фикри оламини неъматлантирувчисини ёдда тутиш билан банд бўлиши лозимлиги каби рисолавий қоидаларни

устози ўқувчиларига ёзиб бериб, уларга кун-у тун таълим бериши, касб-ҳунар сирларини эгаллаб бўлган ҳунармандларга такбир бериши лозим бўлган. “Нон сотувчилар рисоласида тўрт мажбурият: таҳорат олиш, шолчанинг устида ўтириб «такбир» ва «тасбеҳ» айтиш, нонни юқорироқ жойга қўйиш ва барчага ҳурмат-иззат кўрсатиш, энг яхши инсонларга итоатда бўлиш, дўконда ўтириб, доим “О, Марҳаматли, О, Марҳаматли” деб айтиш белгилаб берилади. Бундан ташқари, яна нонвойлар рисоласида ўн бир қоида: таҳорат олиш. «такбир» айтиш, тўғри сўз бўлиш, жамоат билан ибодат қилиш, зиёли инсонларга чин кўнгилдан хизмат кўрсатиш, ўтган пирлар руҳига ибодат қилиш ва «такбир» айтиш, усталар буйруқларини бажариш, усталар ишини камситмаслик, устахонага таҳорат олиб кириш, кираётганда «такбир» айтиш, марҳаматли, хушмуомала ва ёқимтой сўхбатдош бўлиш, ишнинг боши ва охирида пирларнинг руҳларини поклаш учун ибодат қилиш ва такбир айтиш ҳам таъкидланади.

Агар ҳар бир уста ушбу ўн бир қонидани билмас экан, унинг қилган иши нопок бўлади. Новвойчилик рисоласида яна нон ёпувчиларнинг кийимлари учта нарсадан: таҳорат олинмаслик, хиёнат қилишлик ва ичкилик ичилганда ҳаром бўлади деб кўрсатилган [20;46].

Деҳқонларга мўлжалланган рисолада еттига “фарз” белгилаб берилган: пок бўлиш, тўғрисиўз бўлиш, саҳий бўлиш, такбир айтиш; забардаст инсонлар билан мулоқатда бўлиш; “такбир” ва “тасбеҳ” айтиш; Ҳақ Оллоҳ олдида ҳақгўй бўлиш [20;55].

Худди шу каби сартарошлар ҳам қуйидаги ўн иккита қоидага риоя қилишлари лозим бўлган: таҳорат олиб жамоат билан ибодат қилиш; мулоқот қилишга интилган инсонлар билан суҳбатдош бўлиш; дўконни ва асбоб-ускуналарни тоза тутиш; ташриф қилувчиларга илтифотли бўлиш; чоршанба ёки жума кунлари номозшомда пирларга атабшам ёқиш; сочини олдирувчиларнинг ҳар бирига ёмон кўз билан

қарамаслик; соч олдирганлари учун камроқ хақ тўлаганлардан норози бўлмаслик; сабрли ва ҳаққоний бўлиш; марҳаматли бўлиш [20;22]. Юқорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, рисоалар нафақат диний мазмунга эга, балки улар Шарқнинг ўрта асрлар таълим технологиясида ўзининг ёрқин ифодасини топган ўрта Осиё халқларининг менталитетини ва ижтимоий қадриятларини акс эттирадиган Низомлар мажмуаси ҳам ҳисобланган.

Рисоалар жамиятда инсоний фазилатларни тарихан шакллантиришда, инсонлар орасида вужудга келувчи турли хил муносабатларни англашда, ҳаётда ижтимоий қадриятларни ташкил қилувчи маънавий(кейинчалик эса ҳуқуқий), эстетик, диний ва бошқа меъёрларни, урф-одат ва удумларни келтириб чиқаради.

Бугун Ўзбекистонда миллий ҳунармандчиликни ривожлантириш ва қадимий анъаналарни тиклаш учун “Усто - шогирд”

мактаблари ташкил қилиниб, ёшларга касб-ҳунар ўргатиш учун уларни уюшмаларга бирлаштирилмоқда. Уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари Россия, Франция, Германия, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Япония давлатларида кўргазмаларда қўйилиб, ўз харидорларини топмоқда.

Ҳозирги миллий ҳунармандчилик ривожланиб келаётган бир пайтда миллий анъаналар асосида устоз шогирдига ўз ҳунарини ўргатишга ҳаракат қилмоқдалар. Қадимдан ҳар бир ҳунар тури муқаддас ҳисобланган. Ҳунармандлар устоз ва шогирдлар учун ўзига хос одоб-ахлоқ қоидалари, урф-одатлари, маданиятлари, иримлари, дуолари, миллий анъаналарини ишлаб чиқаришган ва бу қоидаларига қатъий риоя қилинган. Устознинг ҳам, шогирднинг ҳам олдига қўйган ўзига яраша вазифалари, бурчи бўлган. Шогирд, уста ва устоз деган номни олиш қийин албатта. Бунинг учун кўп йиллар давомида мураккаб синовлардан ўтиш керак

бўлган. Устоз касб ўргатишни сўраб келган шогирдини ўз ўғли қаторида кўриши, шогирд ҳам ўз устозини ота ўрнида кўриши керак бўлган. Уста нимаики яхши нарсаларга эришган бўлса, ҳунарини севган, унга ихлос қўйган, ҳаётини шунга бағишлаган шогирдлар туфайли эришади. Уста ишини муваффақиятли давом эттириши билан бутун куч-ғайратини, билимини, тажрибасини, маҳоратини шогирдининг ҳар томонлама етилиб камолга эришишига ҳаракат қилади. У аввало шогирдининг ҳар бир қадамини, юриш-туришини, маънавий муносабатини, ахлоқ–одобини, дўстларига эътибори, муомиласи каби фазилатларини ўрганиб тўғри йўлга солади ва шогирдининг қобилияти, қайси вазифани бажара олишига қараб топшириқ беради. Вазифа беришдан аввал шогирдига топшириқни ҳар томонлама тушунтиради. Шогирд тайёрлаш устанинг энг муҳим ва машаққатли, олий даражали бурчидир. Ҳозирги кунгача етиб келган бу анъаналар ўзбек халқи томонидан қадрланиб келмоқда. Қолаверса,

ҳар доим маълум бир ҳунарга эга бўлиш ғояси муқаддас китоб Қуръонда⁴⁴, ҳадисларда⁴⁵ илгари сурилган ва буюк алломалар томонидан ҳам даъват қилиниб келинган⁴⁶. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб “...темирчилар, тикувчилар, этикчилар, сувчи, тўқувчилар, эгарчилар, тошчилар, ўқчилар, камончиларнинг фойдаси каттадир. Улар зарур кишилар бўлиб, бу дунёда улар фақат яхшилик келтирадилар” - дея таъкидлайди⁴⁷. Демак, бундан кўриниб турибдики, ҳунармандлар ўзига хос касб эгалари бўлиб, доимо халқнинг ҳурматиغا сазовор бўлишган. Жумладан, Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ овчилик, балиқчилик, чорвачилик ва деҳқончилик пайдо бўла бошлаган. Кейинчалик

⁴⁴ Қуръони карим. (Таржима ва изоҳлар, муаллиф Алоуддин Мансур). - Тошкент.: Чўлпон, 1992.

⁴⁵ Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ҳадия. - Тошкент. 1997. 607 бет.

⁴⁶ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент, 1993. 224 б.; Абу Райхон Беруний. Минералогия. Тошкент. 1968. 68б.; Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Тошкент. 1992.; Темур тузуқлари. (А. Соғуний таржимаси). - Тошкент. 1996. 344б.; Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг. - Тошкент. 1971. 964 б ва бошқалар.

⁴⁷ Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг. (Саодатга йўлловчи билим). - Тошкент.: Фан, 1971. 964 бет.

эса ота-боболаримиз конларда ишлаган, мис, темир эритиш, металлардан турли-туман қуроллар яшаш, кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик ва бошқа ишлар билан шуғуллана бошлаган. Мана шу аснода аждодларимиз тилида айна шундай ишлар билан шуғулланган шахсларнинг изоҳловчи сўзлар ва шахс номлари қарор топа бошлаган. Жумладан, Маҳмуд Қошғарий томонидан XI асрда яратилган “Девону туғотит турк” асари⁴⁸да 500 дан ортиқ шахс номи ўз ифодасини топганлиги бунинг ёрқин далилидир ва булар орасида ҳунармандчилик соҳасига оид шахс номларини ҳам учраши фикримиз далилидир. Масалан: Јічі- тикувчи (III 235б), ајақчі - кулол (III, 331), тэмурчі - темирчи(II, 284), этукчі – этикдўз (II,169) каби ҳунармандларнинг номлари учрайди. Бундан кўриниб турибдики, қадимдан Ўрта Осиёда ҳунармандчилик ва унинг қайси соҳалари қандай ривожланганлигини кўриш мумкин.

⁴⁸ Маҳмуд Қошғарий . уч томлик . Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. тошкент, 1960-1963. Мисоллар шу манбадан олиниб, қавс ичидатом ва саҳифа рақамлари кўрсатилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида 115 дан ортиқ “Устоз-шогирд” мактаблари фаолият олиб бориб, у ерда уста-хунармандлар минглаб шогирдларига ўз хунар сирларини ўргатиб келмоқдалар⁴⁹.

Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари сингари Ўзбекистоннинг жанубий воҳаларида ҳам муайян товарлар олди-сотдиси билан шуғулланувчи шахслар номига “фуруш” сўзи қўшилиб айтилган. Улар жумласига *чойфуруш, кигизфуруш, қандалотфуруш, супургифуруш, рўянфуруш, ёғочфуруш, чопонфуруш, тандирфуруш, совунфуруш, маҳсифуруш, этикфуруш* кабилар мансуб бўлиб, ушбу фаолият билан машғул шахслар ҳам ўз касби рисоаларига эга бўлишган.

Бухоро хонлигида мавжуд бўлган деҳқончилик рисоласида Ҳазрати Одам алайҳи ас-саломдан аълайҳи вассаламнинг замонигача 7777 деҳқон

⁴⁹ Хунарманд уюшмаси жорий архиви. 17-йиғмажилд. 2008 йил.

ўтганлиги⁵⁰, яна бирида эса дунёдан ўтган улуғ деҳқонлар 1700 эканлиги қайд этилади⁵¹. Рисолада деҳқонлар қўш қўшганда, омов билан ер ҳайдаганда, буғдой, арпа, зиғир, шоли, кунжут, тариқ, мош, ловия, қовун, тарвуз, қовоқ, сабзи, турп, пиёз эккандаги оятлар, деҳқончиликда ҳосилга сув берганда, хирмон янчишда, дон совурганда, қопга солганда, уйга олиб кетишда, ҳосил йиғишда қандай оятлар айтилиши ҳам келтирилади. Рисола охирида эса бу кўрсатмаларга амал қилмаганлар баракасиз бўлиши, агар уни муқаддас билиб, ундаги Қуръондан келтирилган оятларни ўқиса, охиратда бошига соябон ва жаннатий бўлишлари баён қилинади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, Ўрта Осиё маҳаллий ҳунармандчилиги соҳалари рисоалари дин пешволари томонидан шариат қонунларига асосланиб тузилган бўлса, Ғарбий Европа мамлакатлари ҳунармандларининг мазкур

⁵⁰ Ҳунармандлар рисоласи / Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар мууаллифи Қиличев Р. – Бухоро, 2007. – Б.7.

⁵¹ Деҳқончилик рисоласи // Туркестанская туземная газета. 1902, №22. С.4

ҳужжатлари эса соҳа усталари томонидан ишлаб чиқилиб, умумий йиғилишларда қабул қилинган.

Рисола нафақат ҳунармандчилик асоси аҳамиятига эга бўлмасдан, ҳунармандчилик устахоналарини ривожлантириш билимлари, асбоблари, маҳсулотлари, ишлаб чиқариш технологиялари манбаси ҳам ҳисобланган⁵². Бундан ташқари, мато ишлаб чиқариш технологиялари ва мато безаклари ишлаб чиқариш услублари – дўкон Низоми Рисолада ўз аксини топган. Жумладан, кам ўрганилган, ўзбек, форс-тожик тилларидаги читгарлар рисоласида ҳам асосан, матога гул босиш технологияси, бўёқчилар номлари, устахонадаги мураккаб бўлмаган аслаҳалар ва уста – читгарларнинг ускуналари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади⁵³.

⁵² Атаджанова Д.Ш. Историграфия ремесленного производства Бухарского ханства XIX в. (на основе изучения литературы и ремесленных уставов «Рисола»): Дисс...канд. Ист. Наук. – Ташкент, 2008. – С. 22

⁵³ Мукминова Р.Г. К характеристики Самаркандских тканей конца XV - XVI века.// Общественные науке в Узбекистане. 1970, №9. С.101.

Бир вақтнинг ўзида ҳам аждодларнинг руҳи ва соҳа пирини эъзозлаш ҳам рисоаларида ўз аксини топган. 1897 йилда ёзилган темирчилар рисоаларида устахонани қандай ҳолатда сақлаш кераклиги тўғрисида айтиб ўтилади. Барча ҳунармандлар соҳа пирининг руҳи доимо устахонада мавжуд бўлади деб тушунилган. Шунинг учун ҳам устахонада барча меҳнат қуролиларини ўз жойига жойлаштириш, меҳнат қуролига нисбатан ёмон сўзларни ишлатмаслик, устахонага таҳоратсиз кирмаслик, меҳнат қуролиларини тоза бўлмаган сувда ювмаслик, устахонада ўзаро бир-бирига нисбатан ёмон сўзларни ишлатмаслик, хом-ашё қолдиқларини турли жойларда сочилиб ётишига йўл қўймаслик, тайёр бўлган маҳсулотга ишлов бермасдан уни сотувга чиқармаслик ва бошқалар ман этилган⁵⁴. Мазкур низомда нафақат пирга нисбатан ҳурмат, балки катта фойда олиш мақсадида ушбу устахона дўконига кўпроқ харидорларни жалб этишга бўлган

⁵⁴ Гаврилов М. Рисаля сартовских ремесленников....С.45.

уринишни ҳам кузатишимиз мумкин.

Хуллас, асрлар давомида Ўрта Осиёда шаклланган ва ҳунармандчиликни ривожлантиришда эса ўзига хос аҳамиятга эга бўлган, ҳунармандларни тайёрлаш, ҳунармандчиликни ташкил этишда ўзига хос дастур вазифасини ўтаган рисоалар алоҳида ўрин тутган.

Адабиётлар:

1. Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ҳадия. - Тошкент. 1997. 607 бет.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент, 1993. 224 б.
3. Абу Райхон Беруний. Минералогия. Тошкент. 1968. 68б.
4. Авлоний А.Туркий гулистон ёҳуд аҳлоқ. - Тошкент. 1992.
5. Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // O'zbekiston tarixi.Т.,2005. №2. С.82.
6. Алтуянц С. И живет в них искра божья или как ремесло красит человека // Правда Востока, 2006, 26 апрель.
7. Гаврилов М. Рисоля сартовских ремесленников. – Ташкент, 1912.
8. Гаврилов М.Ф. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах-рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и

охраны памятников старины, искусства и природы.
Вып. III. Ташкент, 1928. С. 354-357.

9. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти,
Шахрисабз тумани. 2007 йил.

11. Комаров П.А. Несколько слов о рисола // Туркестанские ведомости., Ташкент, 1901, №45.,

12. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. 3 томлик . Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Тошкент, 1960-1963.

13. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре вXIV веке.-Т.,- с.154-157.

14. Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана конец XV-XVI в. - Т.: Фан, 1985. с.81

14. Пешерова Е.М.О ремесленных организациях Средней Азии вконец XIX – начале XX вв./Краткое сообщения инс.этнологии.- М - Л.,1960.- Вып. XXXIII. с.311-317.

15. Сухарева О.А. Рисола как исторический источник // Источниковедение и текстология

средневекового Ближнего и Среднего Востока., М.,1984.,С.201-215 и др.

16.. Тойнби А. Ж Постигение истории. – М., 1991. – С.247.

17. ЎзР МДА. И-1-жамғарма, 12-рўйхат, 1775-иш.

18. Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик. Тошкент. 1996. 34-бет.

19. Қуръони карим. (Таржима ва изоҳлар, муаллиф Алоуддин Мансур). - Тошкент.: Чўлпон, 1992.

20. Харитонович Д.Э. Ремесло. Цехи и миф. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. - М.: Наука, 1999, с. 118-124

22. Ҳунарманд уюшмаси жорий архиви. 17-йиғмажилд. 2008 йил.

23. Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг.(Саодатга йўлловчи билим). - Тошкент.: Фан, 1971. 964 бет. Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг. - Тошкент.1971. 964 б ва бошқалар

